

Nasserieh Street, A New Communication Venue for the King and His People in the Nasserri Period

Mohammad Hasan Khadem Zadeh, PhD*

Assistant Professor, Faculty of Architecture, College of Fine Arts, University of Tehran, Iran

Yasaman Gholami

MA, Iranian Architecture Studies, University of Tehran, Iran

Received: October 21, 2022

Accepted: June 12, 2023

(Pages: 109-122)

Khadem Zadeh, M.H. and Gholami, Y., 2023. Nasserieh Street, A New Communication Venue for the King and His People in the Nasserri Period. *Soffeh*. 102 (3): 109-122.

DOI: [10.48308/sofeh.2023.229191.1208](https://doi.org/10.48308/sofeh.2023.229191.1208)

Abstract:

The Qajari Tehran was the capital and the foremost centre for important state ceremonies: opportunities for the general public to attend the king's presence on various national, religious, and other occasions, which included celebrations, mourning, Nowruz rituals, farewell ceremonies or welcoming the king, etc. However, the structure of this city was not the same in the entire Qajar era. In the Nasserri period, for instance, new forms of urban elements and spaces such as streets and squares were introduced. Nasserieh street was one of the new urban spaces on the eastern side of the royal citadel, and became a new venue for state and sometimes non-state ceremonies, allowing closer communication between the king and the people. Focusing on urban rituals, this article examines the role

Keywords:

Qajar Tehran, Urban space, Government ceremony, Naserri period, Nasserieh street.

SOFFEH

Soffeh Journal, Shahid Beheshti University, Vol. 33, Issue 3, No. 102, 2023

ISSN: 1683-870X

*. Copyright: © 2023 by the authors. Submitted for possible open access publication under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution (CC BY) license (<https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>).

*. Corresponding Author: Email Address. Khademzade@ut.ac.ir
<http://dx.doi.org/10.48308/sofeh.2023.229191.1208>
<http://dorl.net/dor/20.1001.1.1683870.1402.33.3.3.9>

of Nasserieh street in public, but also mostly state events of the Nasser period, and compare it with previous periods, to then answer these questions: 1) as an urban space mediating between the citadel and city structure, what status did Nasserieh street have in holding ceremonies? 2- What innovative role did Nasserieh street played in enhancing the communication between the king and the people? For this purpose, and adopting a qualitative approach and interpretative-historical method, the primary and secondary sources were studied and the existing visual documents were examined, focusing on the public and mostly state ceremonies. The results indicate the heralding of a new era in king-people communication marked by an increased presence of the king in everyday urban life, which was largely derived from changes in the relationship between the state and the nation and the state's new approaches in seeking legitimacy.

خیابان ناصریه؛ عرصه گاه جدید ارتباط شاه و مردم در دوره ناصری^۱

محمدحسن خادمزاده^{۲*} ID

استادیار دانشکده معماری، دانشکده‌گان هنرهای زیبا، دانشگاه تهران، ایران

یاسمن غلامی^۳

دریافت: ۲۹ مهر ۱۴۰۱

پذیرش: ۲۲ خرداد ۱۴۰۲

(صفحه ۱۲۲ - ۱۰۹)

خادمزاده، م. ح. و ی. غلامی. ۱۴۰۲. خیابان ناصریه؛ عرصه گاه جدید ارتباط شاه و مردم در دوره ناصری. فصلنامه علمی معماری و شهرسازی ص. ۱۰۲ (۳): ۱۰۹-۱۲۲.

کلیدواژگان: دوره ناصری، خیابان ناصریه، مراسم حکومتی، فضای شهری، تهران قاجاری.

چکیده

تهران قاجاری پایتخت و مرکز برگزاری مهم‌ترین مراسم حکومتی و فرصتی بود برای حضور عامه مردم در محضر شاه به مناسبت‌های مختلف ملی، مذهبی و غیر آن، که شامل جشن‌ها، عزاداری‌ها، آیین‌های نوروزی، مراسم بدرقه یا استقبال از شاه، و ... می‌شد. اما ساختار این شهر از ابتدا تا انتهای آن دوره یکسان نبود و در دوره ناصری عناصر و فضاهای شهری مانند خیابان و میدان به شکل جدید به شهر عرضه شدند. خیابان ناصریه از فضاهای شهری جدیدی بود که در جانب شرقی ارگ سلطنتی ایجاد شد و به بستری نو برای مراسم حکومتی و یا بعضاً غیردولتی به منظور ارتباط بیشتر میان شاه و مردم تبدیل گردید. در این مقاله، با تمرکز بر آیین‌های شهری، جایگاه خیابان ناصریه در برنامه‌های عمومی مردمی و بیشتر حکومتی دوره ناصری و مقایسه آن با دوره‌های قبل بررسی شده است. به این منظور با رویکرد کیفی و روش تفسیری - تاریخی، منابع مکتوب دست اول و دوم مطالعه و اسناد تصویری موجود بررسی و به کمک استدلال منطقی، یافته‌های مقاله استخراج گردیده است. نتایج نشان می‌دهند که دوره ناصری آغاز فصلی جدید در ارتباط میان حکومت و مردم بود؛ با تمرکز بر مراسمی، که در اینجا برگزار می‌شد، اعم از مردمی و البته

۱. این مقاله برگرفته از پایان‌نامه کارشناسی ارشد نویسنده دوم است با عنوان تأثیرات متقابل حیات اجتماعی و فضاهای شهری واسط میان ارگ و محلات در تهران قاجاری؛ نمونه مطالعاتی: خیابان ناصریه، که به راهنمایی نویسنده اول، در رشته مطالعات معماری ایران، در پردیس هنرهای زیبای دانشگاه تهران در شهریورماه سال ۱۴۰۱ دفاع شده است.

۲. نویسنده مسئول
Khademzade@ut.ac.ir

۳. کارشناس ارشد مطالعات معماری ایران، پردیس هنرهای زیبا، دانشگاه تهران
Gholami.yasaman@ut.ac.ir

۴. سیدمحسن حبیبی، از شار تا شهر، ص. ۱۲۹.

مقدمه

بیشتر حکومتی، و افزایش حضور شاه در جریان زندگی روزمره شهری مردم، که تا حد زیادی نشئت‌گرفته از تغییر روابط دولت و ملت و رویکردهای جدید حکومت در زمینه مشروعیت‌یابی بود.

ساختار کهن شهر تهران که از دوره شاه طهماسب صفوی و با احداث برج و بارو شکل گرفته بود، تا دوره ناصرالدین‌شاه تغییرات چندانی نکرد. اما در این زمانه اقدامات گسترده‌ای در آن صورت گرفت که بخشی از آنها ایجاد فضاهای شهری جدید شامل خیابان و میدان بود. خیابان که پیش‌تر در تهران دیده نمی‌شد، گرچه در شهرسازی دوره صفوی در شهرهای مهمی چون قزوین و اصفهان و حتی مشهد وجود داشت، اما این بار با ریخت و شمیلی جدید خود را در پایتخت قاجاری عرضه کرد^۴ و میدان، با همه سابقه طولانی حضور در شهر ایرانی، همچون خیابان با عرضه مفاهیم جدیدی در

فصلنامه علمی معماری و شهرسازی؛ سال سی و سوم، شماره ۱۰۲، پاییز ۱۴۰۲

*. Copyright: © 2023 by the authors. Submitted for possible open access publication under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution (CC BY) license (<https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>).

*. Corresponding Author: Email Address. Khademzade@ut.ac.ir
<http://dx.doi.org/10.48308/sofeh.2023.229191.1208>
<http://dori.net/dor/20.1001.1.1683870.1402.33.3.3.9>

پرسش‌های تحقیق

۱. خیابان ناصریه، به مثابه فضای شهری واسط جدید میان ارگ و بافت شهر، در برگزاری مراسم حکومتی دوره ناصری از چه جایگاهی برخوردار بود؟

۲. احداث خیابان ناصریه چه نوآوری‌هایی را در مراسم حکومتی یا حتی غیردولتی در برقراری ارتباط بیشتر شاه و مردم به همراه داشت؟

کالبد و عملکرد پدیدار شد.^۵ یکی از کاربردهای مهم فضاهای شهری برگزاری مراسم حکومتی بود که هم‌زمان شاه و مردم در آن حضور می‌یافتند و مصداق و جنبه‌ای مهم از ارتباط میان حکومت و مردم بود.

از دیگر سو، مفهوم حاکمیت و ملت و ارتباط بین این دو نیز در دوره ناصری دستخوش تغییرات گسترده‌ای شد. تا پیش از این، در گفتمان سیاسی شاه‌مدار، شاه فردی بود دارای فر ایزدی که او را بر دیگران برتری می‌بخشید و به او مشروعیتی دینی و ماورایی عطا می‌کرد. در چنین گفتمانی ارتباط شاه و مردم همچون رابطه شبان و گله‌اش پنداشته می‌شد. در این رابطه استعاری، حاکمیت و سلطنت از آن شخصیتی خاصه، متمایز، و برتر از عامه بود.^۶ در گفتمان و شرایط سیاسی فوق، هر آن کس که به پادشاهی می‌رسید، خودبه‌خود مشروعیت می‌یافت؛ چراکه توانسته بود قدرت را به چنگ آورد و آزمون نهایی مشروعیت او همان توانایی حفظ قدرت بود.^۷ علت چنین بهره‌مندی‌ای نیز همان فر ایزدی یا فیض الهی بود. در این ساختار ارتباطی مستقیم میان سلطنت و مردم برقرار نبود.

اما در دوره ناصری، دریافت‌های شخصی شاه در سفرهای خارجی او را به این درک رسانده بود که پرورش وجهه عمومی پیش‌نیاز حاکمیتی مؤثر است و تنها توسل به فر ایزدی دیگر به اندازه قبل کارساز و کافی نیست.^۸ او برای کسب وجهه عمومی برای خود نیازمند سیاستی بود که پادشاهان اروپایی به کمک نمایش‌ها، جشن‌ها، مراسم‌ها، بزرگداشت‌ها، رژه‌های نظامی، و ... که دولت و جامعه را به یکدیگر پیوند می‌داد، اجرا می‌کردند.^۹ شاه به این نگرش رسیده بود که الگوبرداری مردم از این رفتار غربیان و حضور و تجمع آنها در خیابان‌ها و ابراز علاقه به او، در نمایش وجهه عمومی و کسب مشروعیت بیشتر مؤثر خواهد بود.

تهران و فضاهای شهری آن در دوره ناصری غالباً از لحاظ ویژگی‌های کالبدی و فضایی پژوهش شده و در پژوهش‌های اندکی از لحاظ حیات شهری و فعالیت‌های رخ داده در آنها بررسی گردیده‌اند. «شهر، جشن، خاطره» نوشته زهرا اهری یکی از این پژوهش‌هاست که در مورد فضاهای برگزاری جشن و آیین‌های شادی در اصفهان صفوی و مقایسه آن با تهران قاجاری است. مقاله «لاله‌زار عرصه تفرج از باغ تا خیابان» نوشته زهرا اهری و مرحوم سیدمحسن حبیبی به شرح ظهور خیابان لاله‌زار در دوران ناصری و خصوصیات آن از

۵. همان، ص ۱۳۴.

۶. محمد توکلی طرقي، تجدد بومی و

بازاندیشی تاریخ، ص ۹۳ و ۹۴.

۷. محمدعلی کاتوزیان، دولت و جامعه

در ایران، ص ۱۴.

۸. حضور و تجربه شاه در زندگی شهری

اروپاییان (The Shah's experience

of European urban life) و شگفتی

شاه از مشاهده انبوه جمعیت در مراسم

مختلف تأثیر زیادی بر اتخاذ سیاست

مشروعیت‌طلبی جدید شاه داشت (A.

Marashi, *Nationalizing Iran: Culture, Power, and the State,*

(p. 23, 24).

9. Ibid, p. 16.

(و حتی غیردولتی) و بسترهای فضایی آن‌ها بررسی می‌شود. خیابان جدید ناصریه که در مجاورت ارگ سلطنتی احداث شد، این موضوع اهمیت ویژه‌ای دارد؛ زیرا این خیابان هم از لحاظ کالبدی و فضایی ارتباطات تازه‌ای میان شهر و ارگ ایجاد می‌کرد و هم به بستر فضایی مناسبی برای برگزاری بسیاری از برنامه‌ها و آیین‌های دولتی تبدیل شد. هدف اصلی در این پژوهش بررسی جایگاه خیابان ناصریه در برگزاری مراسم حکومتی دوره ناصری (در مقایسه با دوره‌های قبل) و یافتن رابطه جدید مردم و حاکمیت در این دوره است.

در پژوهش پیش رو، با رویکرد کیفی و راهبرد غالب تفسیری - تاریخی سعی می‌شود تا با مطالعه منابع مکتوب دست اول و دوم ابتدا چگونگی مراسم حکومتی و بسترهای فضایی آن‌ها در دوره قاجار (پیش از دوره ناصری) بررسی شود. در گام بعد روایت احداث خیابان ناصریه و ارتباط کالبدی و فضایی آن با محوطه ارگ سلطنتی مشخص می‌گردد و سپس جایگاه این خیابان در تأمین فضایی مناسب برای برگزاری مراسم‌های دولتی بررسی خواهد شد. درنهایت با راهبرد استدلال منطقی و مقایسه داده‌های تاریخی به دست آمده، مراسم حکومتی و بسترهای فضایی آنها در دوره ناصری و پیش از آن تحلیل می‌شوند و پاسخ‌گویی فضای خیابان ناصریه به نیاز حکومت به ارتباط بیشتر و عمیق‌تر با مردم برای افزایش مقبولیت عمومی بررسی می‌گردد.

۱. عرصه‌های دیدار شاه و مردم پیش از دوره ناصری

بنابر اسناد دوره قاجار و تا پیش از تحولات شهری دوره ناصری می‌توان ادعا کرد که سه فضای مهم میدان ارگ، دروازه‌های شهر، و بازار^{۱۰} عرصه‌گاه حضور هم‌زمان شاه و مردم در مراسم حکومتی بودند.

ارگ سلطنتی، که یکی از محلات شهر محسوب می‌شد،

جنبه‌های گوناگون از جمله حیات شهری اختصاص دارد. مهسا نوری سولا در پایان‌نامه خود با عنوان *تاریخ اجتماعی فضاهای عمومی در دوره قاجار؛ نمونه موردی: میدان توپخانه تهران*، با استفاده از رویکرد تاریخ اجتماعی، بر نقش مردم در فضاهای شهری تهران قاجاری و زندگی شهری این فضاها متمرکز شده است. نگارندگان مقاله حاضر نیز در مقاله دیگری با عنوان «تاثیر تحولات میدان‌های پیرامون ارگ بر یکدیگر در پایتخت قاجاری؛ نمونه موردی: میدان‌های مشق، ارگ، توپخانه، سبزه میدان» به بررسی نقش این فضاهای شهری بر یکدیگر هم از حیث کالبدی و هم عملکردی در دوره ناصری پرداخته‌اند.

برخی نویسندگانی هم که در کتاب‌هایشان پیشینه تاریخی شهر تهران را با نگاهی جامع بررسی کرده‌اند، با اینکه به سال و محل و چرایی احداث خیابان ناصریه و بناها و مؤسسات مهمی که در مجاورت آن قرار داشته اشاره کرده‌اند، ولی به حیات شهری این خیابان توجهی نداشته‌اند؛ کتاب‌هایی نظیر: *طهران عهد ناصری* نوشته ناصر نجمی، *سرگذشت طهران: گزیده‌ای از آداب و رسوم مردم طهران* اثر امیرحسین ذاکرزاده، *تاریخ طهران* کار عبدالعزیز جواهرکلام، و *تاریخچه ساختمان‌های ارگ سلطنتی و راهنمای کاخ گلستان* نوشته یحیی ذکا.

به این ترتیب پژوهش‌های حوزه تاریخ شهر قاجاری با کمبود مطالعات در زمینه فضاهای شهری با تکیه بر حیات شهری روبه‌روست و از طرفی، در میان پژوهش‌های بالا، نمونه‌ای که در آن خیابان ناصریه از منظر حیات شهری‌اش بررسی شده باشد، دیده نمی‌شود. در پژوهش حاضر، به علت تأکید نگارندگان بر بخشی از حیات شهری این خیابان، که جنبه‌هایی از ارتباط شاه و مردم را نشان می‌دهد، واجد جنبه‌هایی است که تاکنون کمتر به آن توجه شده و از این رو اهمیت پرداختن به آن ضروری می‌نماید.

در این پژوهش رابطه مردم و حکومت در شمایل تازه پایتخت (دوره ناصری) به کمک تحولات مراسم حکومتی

۱۰. در مقاله پیش رو نگارندگان به بسترهای فضایی مراسم درون شهر می‌پردازند. اما لازم به ذکر است که مراسمی نظیر عید اضحی یا مراسم اسب‌دوانی نیز بودند که در فضاهایی خارج از حصارهای شهر برگزار می‌شدند.

11. M. Marefat, *Building to Power: Architecture of Tehran 1921-1941*, p. 39.

ت ۱. ساختار شهر و همسایگی ارگ با محلات عودلاجان و سنگلج و بازار؛ محوطه میدان ارگ و سبزه میدان در جنوب ارگ قرار داشته که بازار از آن آغاز می‌شده و به سمت دروازه شاه عبدالعظیم در جنوب شهر ادامه داشته است، مأخذ: رضا شیرازیان، *اطلس تهران قدیم*، ص ۳۰-۳۲ (تهران در اواخر سلطنت محمدشاه قاجار).

از زمانی که آغامحمدخان تهران را به پایتختی برگزید تا زمان ناصرالدین‌شاه، فضایی محصور میان برج و بارو و خندق بود و دارای عناصر معماری و شهری نظیر دروازه، مسجد، مدرسه، و بخش‌های مسکونی بود.^{۱۱}

در جانب شرقی و غربی ارگ دو محله عودلاجان و سنگلج بود، بدون ورودی یا دروازه‌ای به این دو جهت. در شمال و متصل به مرز شهر، دروازه‌ای به خارج از آن گشوده می‌شد. دروازه اصلی مجموعه سلطنتی در جنوب آن (دروازه نقاره‌خانه: ارتباط‌دهنده ارگ با بافت شهری)، پس از عبور از خندق جنوبی ارگ به سبزه میدان می‌رسید؛ جایی که شبکه بازار از آن نقطه آغاز می‌شد و به سمت جنوب شهر پیش می‌رفت (ت ۱).

میدان ارگ درون حصارهای ارگ و نخستین فضایی بود که پس از عبور از دروازه جنوبی آن نمایان می‌شد و پیش‌ورودی فضاهای سلطنتی محسوب می‌گردید (ت ۱).

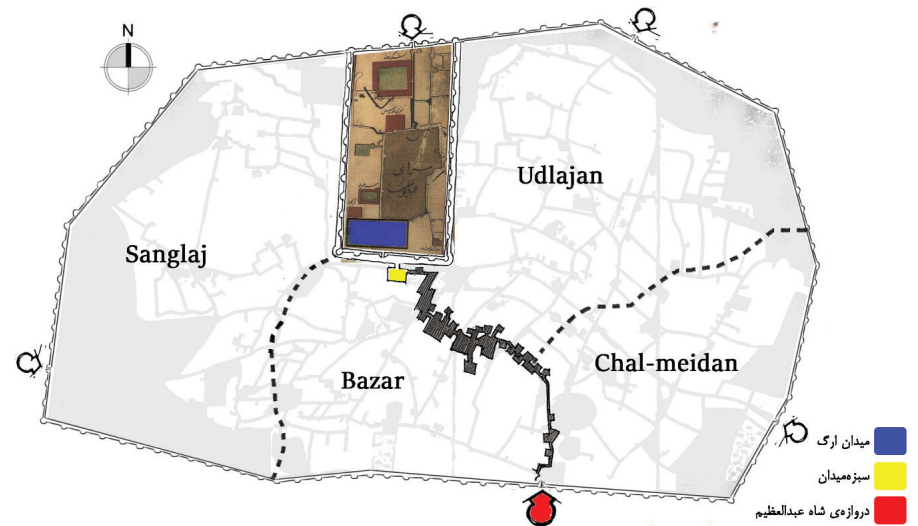
این میدان تا پیش از تغییرات شهری و احداث فضاهای شهری جدید، از جمله خیابان ناصریه، در مناسبت‌های مختلف، اعم از اعیاد مذهبی و یا جشن بازگشت شاه به شهر، بستر فضایی ملاقات شاه و مردم به حساب می‌آمد.^{۱۲} میدان ارگ

در مراسم ورود شاه به شهر، سلام عام نوروز، عروسی برخی از بزرگان، و ... به محل برگزاری جشن تبدیل می‌شد. در این جشن‌ها که از الگوی مشابهی پیروی می‌کردند، شاه در بالاخانه سردر عالی‌قاپو (سردر شمالی میدان که به حیاط تخت مرمر راه داشت و دقیقاً روبه‌روی دروازه نقاره‌خانه بود) می‌نشست و انبوه مردم نیز در فضای میدان جمع می‌شدند (ت ۲). میدان صحنه نمایش کسانی با حیواناتی نظیر گاو و قوچ و فیل و ...، بندبازان، رقاصان، و همین‌طور مبارزه کشتی‌گیران در محضر شاه بود که اینها همه از او در انتهای کارشان انعام هم می‌گرفتند.^{۱۳} مراسم میدان ارگ غالباً با غروب آفتاب پایان می‌یافت. شاه بالاخانه را ترک می‌کرد و نقاره‌چی‌ها در بالاخانه دروازه نقاره‌خانه، غروب آفتاب را با نقاره و طبل و شیپور اعلام می‌کردند.^{۱۴} علاوه بر جشن‌ها، در روز عاشورا نیز مراسم تزییه در آن با حضور شاه و مردم برگزار می‌شد.^{۱۵} در پی ایجاد فضاهای شهری جدید و از رونق افتادن برگزاری مراسم در این میدان، همچنان در هنگام عید نوروز و در روز دوم و یا سوم مراسم «سلام سردر» برپا می‌گردید.^{۱۶}

دروازه‌ها، بازار، و کوچه‌های شهر هم جزء مکان‌هایی بودند که هنگامی بازگشت شاه از سفرها، مراسم جشن و استقبال از او در آنها برپا بود. محل‌های برگزاری این مراسم و جمع شدن مردم برای استقبال از شاه، نخست دروازه‌ای بود که شاه از آن وارد شهر می‌شد و بعد هم مسیری که از آن دروازه تا ارگ سلطنتی به همراه ملازمانش طی می‌کرد، اعم از بازار و کوچه‌های اطراف آن. انتهای این مراسم استقبال هم در میدان ارگ برگزار می‌شد.^{۱۷}

۲. روایت احداث خیابان ناصریه و ارتباط آن با ارگ

تصمیم به پر کردن خندق شرقی ارگ سلطنتی و احداث معبری بر روی آن در پی تحولات میدان ارگ یا توپخانه قدیم

کوچه مدرسه جدید می‌رسید (ت ۲). اعتمادالسلطنه دو تاریخ را برای احداث این بنا ذکر کرده است؛ ۱۲۹۹ق/ ۱۲۶۱ش^{۳۴} و

ت ۲ (بالا). طرح اوژن فلاندن از سردر عالی‌قاپو در میدان ارگ در دوره محمدشاه قاجار، مأخذ: URL1.

ت ۳ (پایین). وضعیت جانب شرقی ارگ سلطنتی پیش و پس از احداث خیابان ناصریه (A: دروازه ناصریه)، مأخذ: رضا شیرازیان، همان، ص ۴۴ (تهران ۱۳۷۵ق/ ۱۳۳۷ش: نقشه کرشیش).

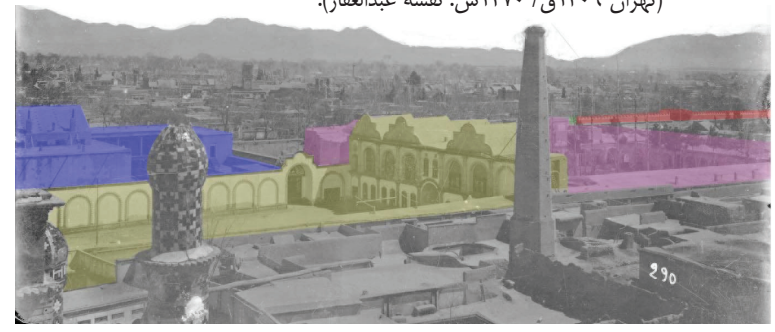
گرفته شد. در سال ۱۲۸۱ق/ ۱۲۴۳ش این فضا از میدانی با وجهه نظامی و امنیتی به مکانی باغچه‌کاری شده با حوض هشت‌ضلعی بزرگ تبدیل شد که غیر از دو معبر سنگ‌فرش پیرامون آن، بقیه سطح میدان باغچه‌کاری و درخت‌کاری شده بود و «باغ گلشن» نام گرفت.^{۳۸} سپس با هدف کنترل رفت‌وآمد عمومی در آن، که پیش از این برای رسیدن به دروازه شمالی شهر و ورود و خروج از آن تنها راه بود، خندق شرقی ارگ برای احداث معبری، که بعدها «خیابان ناصریه» نام گرفت، پر شد.^{۳۹} طبق گزارش روزنامه ایران، پر کردن معبر شرقی در ۱۲۸۲ق/ ۱۲۴۴ش به پایان رسیده بود.^{۴۰} (ت ۳).

ارتباط خیابان ناصریه با محوطه ارگ سلطنتی از سه راه بود: (۱) ورودی برخی بناهای درونی ارگ که به این خیابان گشوده می‌شد، مانند مدرسه دارالفنون، مدرسه جدید، و عمارت تلگرافخانه؛ (۲) خیابان درب اندرون، که یکی از معابر مهم درونی ارگ به سوی خیابان ناصریه بود؛ (۳) دروازه شمس‌العماره، که یکی از دروازه‌های گشوده میدان ارگ به روی این خیابان بود. احداث مدرسه دارالفنون در زمینی در شمال شرقی ارگ سلطنتی در ۱۲۶۶ق/ ۱۲۲۹ش آغاز شد و تا اوایل ۱۲۶۹ق/ ۱۲۳۲ش پایان یافت.^{۴۱} ورودی مدرسه دارالفنون تا سال ۱۲۹۲ق/ ۱۲۴۵ش از خیابان باب‌همایون (الماسیه) بود، ولی در این سال درب جدیدی از سمت خیابان ناصریه به این مدرسه گشوده شد.^{۴۲} (ت ۴ و ۵).

مدرسه جدید، طبق نقشه عبدالغفار، در انتهای کوچه‌ای در حد فاصل مدرسه دارالفنون و تلگرافخانه مبارکه بود. نفیسی از مدرسه‌ای تحت عنوان مدرسه نظام یاد کرده که به دستور میرزا حسین‌خان، سپهسالار ناصرالدین‌شاه، احداث شده بود و با توجه به توصیفات او از موقعیت مکانی آن، احتمالاً همین مدرسه جدید باشد.^{۴۳} (ت ۴ و ۵).

بنای دوطبقه تلگرافخانه آخرین بنای جداره غربی خیابان ناصریه است که از شمال به میدان توپخانه و از جنوب به

ت ۴ (بالا). هم‌جواری سه بنای دارالفنون و مدرسه جدید و تلگرافخانه، مأخذ: URL2. ت ۵ (پایین). مقایسه وضعیت خیابان ناصریه پیش و پس از اقدامات جانب غربی ارگ و شکل‌گیری ارتباطات خیابان با محوطه ارگ، مأخذ: سمت راست: شیرازیان، همان، ص ۴۱ (تهران ۱۳۷۵ق/ ۱۳۳۷ش: نقشه کرشیش)، و سمت چپ: URL3 (تهران ۱۳۰۹ق/ ۱۳۷۰ش: نقشه عبدالغفار).

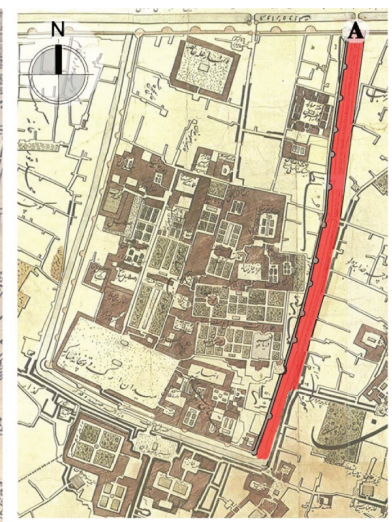
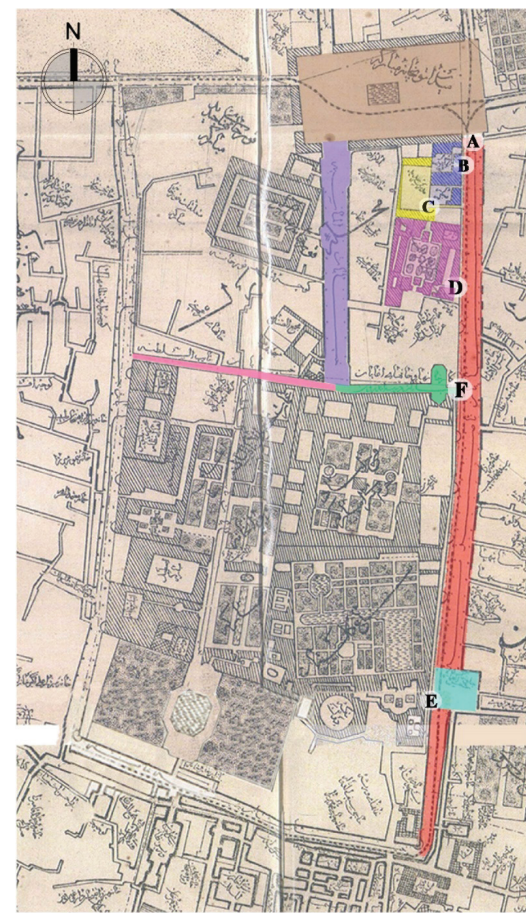

- حصار شرقی ارگ
- تلگرافخانه
- مدرسه‌ی جدید
- مدرسه‌ی دارالفنون

۱۳۰۴ق/ ۱۲۶۶ش^{۲۵} با توجه به گزارش روزنامه ایران که در آن تلگرافخانه در سال ۱۲۹۹ق/ ۱۲۶۱ش «الحال نیمه‌کاره» معرفی می‌شود،^{۲۶} احتمالاً ۱۳۰۴ق/ ۱۲۶۶ش سال اتمام بنای آن بوده است^{۲۷} (ت ۴ و ۵).

احداث خیابان درب‌اندرون، گام بعدی ارتباط خیابان ناصریه و محوطه ارگ سلطنتی، احتمالاً از طریق تعریض و تعمیر کوچه‌ای در محل خیابان در سال ۱۲۹۹ق/ ۱۲۶۱ش در جریان بوده^{۲۸} و باز احتمالاً دروازه‌ای در محل اتصال این خیابان به خیابان ناصریه بوده است.^{۲۹} این خیابان از سمت غرب به دو خیابان شمالی - جنوبی الماسیه و خیابان شرقی - غربی نایب‌السلطنه درون محوطه ارگ می‌رسیده و به این ترتیب خیابان ناصریه را به شبکه معابر درون ارگ متصل می‌کرده است (ت ۵).

سردر و میدان جلوخان شمس‌العماره نمود کالبدی اتصال مستقیم محوطه سلطنتی ارگ یعنی باغ گلستان به خیابان ناصریه بود. با توجه به توصیفات در روزنامه شرف، که در آن زمان احداث این سردر «سه‌چهار سال قبل» ذکر شده،^{۳۰} سردر در حدود سال‌های ۱۳۰۲ یا ۱۳۰۳ق/ ۱۲۶۴ یا ۱۲۶۵ش ساخته شده است. سپس در سال ۱۳۰۵ق/ ۱۲۶۶ش فضای جلوخان در مقابل آن ایجاد شد (در ضلع شرقی خیابان ناصریه و در محل اتصال به کوچه مروی) و میدان جلوخان شمس‌العماره نام گرفت (ت ۵ و ۶).

- خیابان ناصریه
- میدان توپخانه
- تلگرافخانه
- مدرسه‌ی جدید
- مدرسه‌ی دارالفنون
- میدان جلوخان شمس‌العماره
- خیابان درب‌اندرون
- خیابان نایب‌السلطنه
- خیابان الماسیه
- دروازه‌ی ناصریه A
- ورودی تلگرافخانه B
- ورودی مدرسه‌ی جدید C
- ورودی دارالفنون D
- سردر شمس‌العماره E
- دروازه‌ی خیابان درب‌اندرون F

۳. خیابان ناصریه؛ عرصه‌گاه جدید دیدار

شاه و مردم

۳.۱. خیابان ناصریه و مراسم حکومتی

خیابان ناصریه، این فضای شهری جدید در جانب شرقی ارگ سلطنتی، تبدیل به بستر مراسم حکومتی شد. جشن‌های حکومتی به چند دسته تقسیم می‌شدند: اعیاد مذهبی، عید نوروز که غالباً محدود به شب عید نبود و گاهی شب‌های دوم،

فصلنامه علمی معماری و شهرسازی؛ سال سی و سوم، شماره ۱۰۲، پاییز ۱۴۰۲

۱۲. در روزنامه وقایع اتفاقیه موارد متعددی از امتداد حضور میدان ارگ در مراسم حکومتی در دوره ناصری گزارش شده است. از جمله در جشن عید غدیر سال ۱۲۶۸ (وقایع اتفاقیه، ش ۸۸، ۲۲ ذی الحجه ۱۲۶۸ ق/ ۱۵ مهر ۱۲۳۱ ش)، جشن استقبال شاه در بازگشت به شهر (همان، ش ۸۴، ۲۴ ذی القعدة ۱۲۶۸ ق/ ۱۸ شهریور ۱۲۳۱ ش)، صف بستن سواره‌نظام در میدان ارگ به مناسبت استقبال شاه (همان، ش ۶۹، ۷ شعبان ۱۲۶۸ ق/ ۶ خرداد ۱۲۳۱ ش)، جشن عید قربان (همان، ش ۳۶، ۱۳ ذی الحجه ۱۲۶۷ ق/ ۱۷ مهر ۱۲۳۰ ش)، و برگزاری مراسم سلام عید نوروز (همان، ش ۲۱۶، ۳ رجب ۱۲۷۱ ق/ ۲ فروردین ۱۲۳۴ ش).
 13. J.J. Morier, *A Journey Through Persia, Armenia, and Asia Minor*, pp. 210, 211.
 14. *Ibid*, p. 244.
 15. *Ibid*, pp. 218-221.
 ۱۶. معیرالممالک مراسم سلام سردر را مختص روز سوم عید دانسته است (دوستعلی‌خان معیرالممالک، یادداشت‌هایی از زندگان خصوصی ناصرالدین‌شاه، ص ۵۸). اما در گزارشات روزنامه‌های دولتی گاهی این مراسم را در روز دوم عید روایت شده‌اند (روزنامه ایران، ش ۷۶۹، ۲۸ شعبان ۱۳۰۹ ق/ ۹ فروردین ۱۲۷۱ ش؛ همان، ش ۶۸۱، ۱ شعبان ۱۳۰۶ ق/ ۱۳ فروردین ۱۲۶۸ ش؛ همان، ش ۷۴۱، ۱۹ شعبان ۱۳۰۸ ق/ ۱۰ فروردین ۱۲۷۰ ش).

ت ۶ شمس‌العماره و سردر آن در دوره ناصری، آلبوم‌خانه کاخ گلستان، آلبوم ش ۶۷۸.

در خیابان ناصریه و میدان جلouxان شمس‌العماره اسباب جشن و چراغان و آتش‌بازی برگزار می‌شد.^{۳۸}

مقایسه مراسم حکومتی و بسترهای فضایی آن‌ها در دوره ناصری با دوره‌های پیشین با تمرکز بر خیابان ناصریه، تفاوت‌های زیر را آشکار می‌کند:

– تا پیش از این، یک میدان، به‌مثابه فضای شهری (میدان ارگ)، بستر اصلی برگزاری مراسم حکومتی بود. اما با ظهور خیابان ناصریه در تهران قاجاری، این فضای شهری جدید به بستر برگزاری بسیاری از مراسم حکومتی تبدیل شد.

– خیابان ناصریه، به‌خاطر وجود سردر و میدان جلouxان شمس‌العماره، محل مراسم آتش‌بازی، چراغان، حرکات نمایشی، و ... در جشن‌های حکومتی بود. می‌توان این میدان و سردر را الگوی کوچک‌تر و غیررسمی‌تر سردر عالی‌قاپو در

سوم یا چهارم نیز جشن برپا بود،^{۳۱} سالروز تولد شاه، و مراسم خوش‌آمدگویی یا بدرقه شاه.

جشن سالروز تولد شاه در روز ششم ماه صفر، که از سال ۱۲۸۹ ق به دو شب و یک روز گسترش یافت، شب نخست در مقابل سردر شمس‌العماره و سردر باب‌همایون صورت می‌پذیرفت. سان دیدن «افواج سواره و پیاده و توپخانه و... و شاگردان مدارس دولتی و نظامی با البسه و...» نیز جزء برنامه‌ها در خیابان ناصریه بود. به این منظور شاه از سردر شمس‌العماره خارج می‌شد، روی صندلی می‌نشست، و افواج از مقابل او عبور می‌کردند.^{۳۲}

مراسم استقبال از شاه در هنگام اخذ امتحان سالانه از دانشجویان دارالفنون^{۳۳} و پیشباز یا بدرقه او هنگام سفرها^{۳۴} نیز غالباً در همین خیابان صورت می‌گرفت. مراسم آتش‌بازی و استقبال اغلب از دروازه‌ای که شاه وارد می‌شد آغاز می‌گردید، قشون و فوج‌های نظامی مختلف به‌همراه معلمان و محصلان دو مدرسه دارالفنون و نظامی از بیرون دروازه تا همه طول مسیر حرکت شاه می‌ایستادند و با عبور شاه تعظیم نظامی می‌کردند و در اغلب موارد خیابان ناصریه نیز جزء این مسیر بود.^{۳۵}

اتفاق تازه در این خیابان برپایی مراسم آتش‌بازی در شب جشن‌های حکومتی بود. این برنامه ابتدا در خیابان باب‌همایون برگزار می‌شد و ناصرالدین‌شاه و حرم او در بالاخانه سردر الماسیه به تماشا می‌نشستند. اما از سال ۱۳۰۶ ق/ ۱۲۶۸ ش، به دلیل وجود درختان و نبود دید کافی در خیابان باب‌همایون، به خیابان ناصریه و میدان جلouxان شمس‌العماره منتقل شد^{۳۶} و شاه و اطرافیانش در ایوان سردر شمس‌العماره حضور می‌یافتند.^{۳۷} در روزنامه‌های دولتی به کرات برگزاری مراسم آتش‌بازی در این خیابان گزارش گردیده است؛ درحالی‌که پیش از احداث این خیابان در روزنامه وقایع اتفاقیه، گاهی فقط به شلیک توپ و زنبورک اشاره شده است. علاوه بر موارد بالا، گاهی در نخستین شبی که شاه از سفر به پایتخت بازگشته بود،

اشاره شده است. در مواردی که ورود و خروج از دروازه دولت بوده، مراسم استقبالی گزارش نشده و شاه بدون حضور یافتن در انظار مردم وارد ارگ می‌شد.^{۴۰} اما در دوره ناصری و احداث سردر شمس‌العماره، بسیاری اوقات ورود و خروج شاه در مقابل دیدگان مردم صورت می‌گرفت.

۲.۳. حیات روزمره خیابان ناصریه؛ فرصتی دیگر برای دیدار شاه و مردم

علاوه بر برنامه‌های حکومتی که به شکل دوره‌ای برگزار می‌شد، نوعی دیگر از ارتباط بین شاه و مردم نیز در خیابان ناصریه جاری بود که شکلی روزمره داشت. جاری بودن هم‌زمان زندگی روزمره شاه و مردم در این فضای شهری، نمایشی از رابطه جدید و نزدیک‌تر شاه و مردم بود؛ اتفاقی که پیش از این و در پس دیوارهای ارگ حکومتی وجود نداشت. ناصریه خیابانی بود که، علی‌رغم اتصال به حصارهای ارگ، ورود عامه مردم به آن آزاد بود.^{۴۱} به دلیل وجود فضاهای تجاری در بدنه شرقی خیابان و جداره‌های جلوخان شمس‌العماره، تجارت و بازرگانی در آن جریان داشت. خانه‌های مردم نیز در پشت این مغازه‌ها بود. یک خطوط تراموا رفت‌وآمد مردم را در آن تشدید کرده بود. از طرفی، در سال ۱۲۸۹ق/ ۱۲۵۱ش، به دلیل احداث

میدان ارگ (باغ گلشن) دانست که محل برگزاری مراسم «سلام سردر» بود. این مراسم صورتی رسمی داشت که در ایاد برگزار می‌شد؛ نظم حضور مردم و وجود نیروهای نظامی از رسمی بودن آن حکایت می‌کرد (ت ۷). اما مراسم آتش‌بازی و حرکات نمایشی در جلوخان شمس‌العماره در شب‌ها بود و مردم راحت‌تر می‌توانستند در هر زمانی درون مغازه‌های خود یا پشت‌بام خانه‌هایشان، که پیرامون این خیابان قرار داشت، به تماشاچیان این مراسم بپیوندند.^{۳۹}

تفاوت مهم دیگر فراهم شدن فرصتی برای حضور شاه در زندگی شهری مردم بود. تا پیش از این، مردم باید با عبور از دروازه و حصارهای ارگ، وارد میدان ارگ شوند تا در هنگام جشن‌های حکومتی، در محضر شاه باشند و با غروب آفتاب و پایان مراسم باید آنجا را ترک می‌کردند. اما، پس از تغییرات در شهر و تولد خیابان‌های جدید و به‌خصوص خیابان ناصریه، شاه بود که باید از ارگ خود خارج می‌شد و در فضای شهری‌ای که زندگی روزمره مردم جریان داشت، وارد می‌شد. این موضوع در مورد ورود و خروج شاه از شهر نیز صادق بود؛ پیش از گسترش شهر در دوره ناصری، دروازه شمیران و دولت دروازه‌های شمالی شهر بودند و در گزارشات *روزنامه وقایع اتفاقیه* به کرات به ورود و خروج شاه از این دو دروازه و بیشتر دروازه دولت

17. J.B. Fraser, *A Winter's Journey (Tatar), from Constantinople to Tehran*, pp. 78-79.

۱۸. محمدحسن‌خان اعتمادالسلطنه، *چهل سال تاریخ ایران در دوره پادشاهی ناصرالدین‌شاه*، ص ۸۵ و ۱۰۱.

۱۹. همان، ص ۱۰۱.
۲۰. روزنامه دولت علیه ایران، ش ۵۷۷، ۱۲ جمادی‌الآخر ۱۲۸۲ق/ ۱۱ آبان ۱۲۴۴ ش.

۲۱. فریدون آدمیت، *امیرکبیر و ایران*، ص ۳۵۵.

۲۲. محمدحسن‌خان اعتمادالسلطنه، همان، ص ۱۰۸.

۲۳. سعید نفیسی، به روایت سعید نفیسی: *خاطرات سیاسی، ادبی، جوانی*، ص ۹۲.

۲۴. اعتمادالسلطنه، *مرآت البلدان*، ص ۲۰۴۴.

۲۵. همو، *چهل سال تاریخ ایران در دوره پادشاهی ناصرالدین‌شاه*، ص ۱۱۱.

۲۶. *روزنامه ایران*، ش ۵۰۰، ۸ ذی‌الحجه ۱۲۹۹ق/ ۲۹ مهر ۱۲۶۱ش.

ت ۷. مراسم سلام عید نوروز در میدان ارگ (باغ گلشن) در دوره ناصری، مأخذ: راست: آلبوم‌خانه کاخ گلستان، آلبوم ش ۳۱۴، ت ۹ و چپ: URL.

۲۷. عمارت تلگرافخانه بنایی دوطبقه بود که «در ضلع مابین شرق و شمال قلعه ارگ مبارک» قرار داشت (اعتمادالسلطنه، همان، ص ۸۸). به این ترتیب هم به میدان توپخانه (از سمت شمال) و هم به خیابان ناصریه (از سمت شرق) متصل بود. در منابع دست اول تاریخی، برای اشاره به این بنا یا محل قرارگیری آن، گاهی تأکید بر هم‌جواری آن با میدان توپخانه بوده و گاهی با مدرسه دارالفنون و خیابان ناصریه (اعتمادالسلطنه، همان، ص ۸۸ و ۱۱۰؛ مهدیقلی هدایت، خاطرات و خطرات، ص ۵۳؛ روزنامه ایران، همان جا). بنابراین نمی‌توان با قطعیت مشخص کرد که دسترسی به این بنا از کدام فضای شهری بوده است. اما در نقشه عبدالغفار تلگرافخانه هیچ ارتباطی با میدان توپخانه ندارد؛ درحالی‌که به نظر می‌رسد دو ورودی از خیابان ناصریه داشته است (ت ۵).

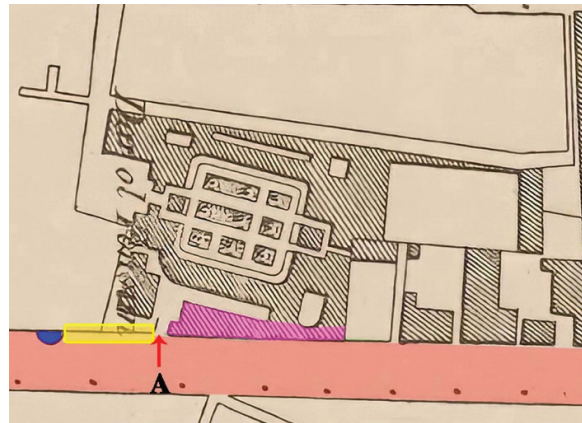
ت ۸. بالا: بخشی از نقشه ترسیمی محوطه ارگ و اطراف توسط فوریه، مأخذ: URL5؛ پایین: خیابان ناصریه، مأخذ: ذکا و دیگران، تهران در تصویر، ج ۲، ص ۹۸.

- خیابان ناصریه
- ساختمان شرقی مدرسه دارالفنون
- دیوار نماسازی شده
- برج ارگ
- A** ورودی دارالفنون

و در بسیاری از مواقع قرار ملاقات‌هایش با صاحب‌منصبان را نیز در اینجا صورت می‌داد.^{۵۰} شاه حتی گاهی به‌صورت پیاده و تفریح‌کنان از این خیابان و دیگر خیابان‌های شهر عبور می‌کرد که اتفاقی جدید تلقی می‌شد و نشانگر تصمیم آگاهانه او برای حضور پررنگ‌تر در سطح شهر و در میان مردم بود.^{۵۱}

نتیجه‌گیری

هم‌زمان با اقدامات شهرسازی دوره ناصری و احداث خیابان‌ها و میدان‌هایی که مفهومی جدید در حیطه فضاهای شهری بودند، آن بخشی از مراسم حکومتی که صورتی عمومی داشتند

نهر آب و ردیف درختان در دو سمت و ایجاد روشنایی شبانه با چراغ‌های پایه‌چدن، خیابان ناصریه به یکی از تفرجگاه‌های عامه مردم تبدیل شد.^{۴۲} عامل دیگری که می‌توانست نقشی تفرجگاهی به خیابان بدهد، وجود دکان‌های متعدد در جداره خیابان بود. در فرهنگ شهری جدید که تجارت‌خانه‌ها دیگر محدود به راسته بازارها نبودند، خرید کردن، با تعریف فعالیت اوقات فراغت، برای نخستین بار خارج از ساختار بازار جاری شد و کالاها در فضاهای شهری برای لذت بصری عابران به نمایش درآمدند.^{۴۳} به این ترتیب، در فضای شهری متصل به ارگ که هم‌زمان دروازه ارگ نیز به آن باز می‌شد، وجوه مختلف زندگی روزمره مردم دیده می‌شد.^{۴۴} حتی درون ارگ و متصل به مدرسه دارالفنون، در سال ۱۲۹۴ق عمارتی دوطبقه ساخته شد که رو به خیابان ناصریه بود. طبقه همکف این بنا داروخانه و طبقه فوقانی آن عکاس‌خانه‌ای بود که عامه مردم می‌توانستند از آن استفاده کنند.^{۴۵} (ت ۸).

حضور روزمره و پررنگ مردم در فضای شهری که متصل به ارگ بود و دروازه ارگ به روی آن گشوده می‌شد، اتفاقی جدید بود که پیش از آن در میدان ارگ به‌هیچ‌وجه دیده نمی‌شد و رفت‌وآمد به آن کنترل می‌شد.^{۴۶} دروازه‌های ارگ همواره با غروب آفتاب بسته می‌شدند و عامه مردم اجازه عبور از آن‌ها را نداشتند؛^{۴۷} درحالی‌که خیابان ناصریه بخشی از فضای عمومی شهر و محل گذران زندگی روزمره مردم در روز و حتی شب بود.^{۴۸} به این ترتیب با خیابان ناصریه فرصتی فراهم شده بود تا زندگی روزمره مردم شهر در فضایی متصل به ارگ سلطنتی و در پیشگاه یکی از دروازه‌های آن جاری شود

خیابان ناصریه تنها محل زندگی روزمره مردم نبود؛ بلکه گاهی به بستر جریان زندگی روزانه شاه نیز تبدیل می‌شد. به‌خاطر حضور سردر شمس‌العماره، بسیاری از اوقات رفت‌وآمدهای روزانه شاه از این خیابان صورت می‌گرفت^{۴۹} و یا بعضی روزها شاه ناهار خود را در ایوان این سردر صرف می‌کرد

بستر اصلی مراسم حکومتی بود؛ اما با خیابان ناصریه فرصتی فراهم شد تا مراسم مختلف حکومتی در فضایی شهری خارج از حصارهای ارگ برگزار شود. خیابان ناصریه گونه‌ای جدید از فضاهای شهری گردید که به بستر دیدار شاه و مردم تبدیل شد و نسبت به قبل از سه جهت دارای نوآوری بود: نخست برنامه‌های جدید و افزایش حضور عمومی شاه در جریان این مراسم؛ دوم، جاری شدن وجوه مختلف زندگی روزمره مردم در فضای شهری مجاور ارگ که یکی از اصلی‌ترین دروازه‌های ارگ به آن باز می‌شد؛ و سوم حضور شاه در جریان زندگی روزمره مردم در مواقعی به‌غیر از مراسم رسمی.

References

- Abrahamian, Yerevan. *Iran between two revolutions*. Persian translation by Ahmad Golmohammadi and Mohammad Ebrahim Fatahi. Tehran: Ney publication, 2020. (In Persian)
- Adamiyat, Fereydoun. *Amir Kabir and Iran*. Tehran: Kharazmi publication, 1983. (In Persian)
- _____. *The idea of progress and the rule of law (Sephesalar era)*. Tehran: Kharazmi publication, 2020. (In Persian)
- Ahari, Zahra "City, Ceremony, Collective Memory A Study on the Relation of Ceremonies and Urban Spaces in Safavid and Qajar Eras". In *Honar-Ha-ye-Ziba: Memari va Shahrsazi (Journal of Fine Arts: Architecture and Urban Planning - The Quarterly Journal of College of Fine Arts, University of Tehran)*, Vol. 3, Issue 3, No. 47 (Autumn 2011), pp. 5-16. (In Persian)
- Ahari, Zahra and Habibi, Seyyed Mohsen. "Lalehzar – A Promenade, From Garden to Avenue". In *Honar-Ha-ye-Ziba: (Journal of Fine Arts faculty of College of Fine Arts, University of Tehran)*, Vol. 34, Issue 0, No. 34 (Summer 2008), pp. 5-15. (In Persian)
- Ajudani, Mashallah. *Iranian constitution*. Tehran: Akhtaran publication, 2007. (In Persian)
- Alemi, Mahvash. "The 1891 Map of Tehran: Two Cities, Two Cores, Two Cultures". In *AARP Environmental Design*, No. 1 (1985), pp. 74-84.
- Brugsch, Heinrich Karl. *In the land of the sun, Volume 2*. Persian translation by Majid Jalilvand. Tehran: Markaz publication, 1995. (In Persian)
- Dowlat-e Elliye-ye Iran Newspaper (The historical newspaper*

و فضاهای شهری بستر برگزاری آنها بودند نیز تغییراتی یافتند. خیابان ناصریه از فضاهای شهری جدیدی بود که در جانب شرقی ارگ سلطنتی بر روی خندق احداث شد و دروازه شمس‌العماره، که یکی از دروازه‌های ارگ بود، به روی این خیابان گشوده شد. این فضای شهری در مجاورت ارگ سلطنتی جایگاه ویژه‌ای در مراسم حکومتی، از جشن‌های مذهبی و نوروز تا تولد شاه و مراسم استقبال یا بدرقه او، یافت و بستر جدید دیدار شاه و مردم در جریان این آیین‌ها شد؛ از آتش‌بازی و چراغانی و حرکات نمایشی تا سان دیدن از افواج نظامی و صف بستن مسئولان مدرسه دولتی دارالفنون برای استقبال از ورود شاه به این مدرسه. تا پیش از این، میدان ارگ درون حصارهای ارگ،

- of the government of Iran)*, No. 577, 12 Jumādā ath-Thānīyah 1282 AH/November 2, 1865. (In Persian)
- Einossaltaneh (Ein-al-Sultaneh). *Einossaltaneh (Ein-al-Sultaneh) diary Newspaper, Volume 1*. by Masood Salur and Iraj Afshar. Tehran: Asatir publication, 1995. (In Persian)
- Etemadossaltaneh (Etemad al-Saltaneh), Mohammad Hasan Khan. *The Systematic History of Naseri, Volume 3*. Tehran: Donya-ye Ketab publication, 1988. (In Persian)
- _____. *Forty years of Iranian history during the reign of Naser al-Din Shah. Volume 1: Al-Ma'athir and Al-Akhtar*. Tehran: Asatir publication, 1984. (In Persian)
- _____. *Etimad al-Sultaneh Diary: The Minister of Impressions at the end of the Naseri period*. Tehran: Amir Kabir publication, 1971. (In Persian)
- _____. *Marat al-Beldan, Volume 1*. Tehran: University of Tehran, 1988. (In Persian)
- Falahat, Somaiyeh. "Excavating Urban Imaginaries in Tehran". In *Being Urban*. Routledge, 2020, pp. 233-251.
- Fraser, James Baillie. *A Winter's Journey (Tatar), from Constantinople to Tehran: With Travels through Various Parts of Persia, &c. Vol. 2*. London: R. Bentley, 1838.
- Gurney, John. "The Transformation of Tehran in the Later Nineteenth Century". In *Chahriar Adl and Bernard Hourcade, Téhéran: Capitale Bicentenaire*, 1992, pp. 43-61.
- Habibi, Mohsen. *From flux to the city: a historical analysis of the concept of the city and its physical appearance*. Tehran: Tehran

۲۸. همان.
۲۹. خیابان ناصریه شش دروازه داشت، سه دروازه در اول میدان توپخانه و سه دروازه در کمر خیابان که به اندرون وصل می‌شد (حسین لرزاده، «منظومه‌ی بلند آجر و خشت»، ص ۸۱). دلیل دیگر بر این امر، سندی است مربوط به دستور آماده‌سازی ارگ برای تاج‌گذاری رضاشاه در ۱۳۰۶ که در آن یکی از سردرهای خیابان دربان‌اندرون سردری که در خیابان ناصریه باز می‌شود، توصیف شده است (سازمان اسناد و کتابخانه ملی ایران، سند با شناسه ۳۴۰/۶۲۵۶/۳۴۰/۳۰. روزنامه شرف، ش ۶۸، سنه ۱۳۰۶ ق/ ۱۲۶۷ ش.
۳۱. *روزنامه ایران*، ش ۷۶۹، ۲۸ شعبان ۱۳۰۹ ق/ ۹ فروردین ۱۲۷۱ ش.
۳۲. همان، ش ۶۱۳، ۱۴ صفر ۱۳۰۴ ق/ ۲۱ آبان ۱۲۶۵ ش.
۳۳. معبرالممالک، همان، ص ۳۱؛ *روزنامه ایران*، ش ۴۷۹، ۳۰ ربیع‌الاول ۱۲۹۹ ق/ ۳۰ بهمن ۱۲۶۰ ش.
۳۴. همان، ش ۱۵۸، ۳ ربیع‌الاول ۱۲۹۰ ق/ ۱۱ اردیبهشت ۱۲۵۲ ش.
۳۵. همان، ش ۸۱۲، ۳ جمادی‌الاول ۱۳۱۱ ق/ ۲۱ آبان ۱۲۷۲ ش؛ همان، ش ۶۹۸، ۲۷ صفر ۱۳۰۷ ق/ ۱ آبان ۱۲۶۸ ش.
۳۶. ناصرالدین‌شاه قاجار، *روزنامه خاطرات ناصرالدین‌شاه در سفر سوم فرنگستان*، ص ۱۸.
۳۷. معبرالممالک، همان، ص ۶۰.
۳۸. *روزنامه ایران*، ش ۸۱۲، ۳ جمادی‌الاول ۱۳۱۱ ق/ ۲۱ آبان ۱۲۷۲ ش.
۳۹. ناصرالدین‌شاه قاجار، همان.

۴۰. روزنامه وقایع اتفاقیه، ش ۳۸، ۲۷ ذی‌الحجه ۱۲۶۷ق/ ۱ آبان ۱۳۳۰ش؛ همان، ش ۴۷، ۲ ربیع‌الاول ۱۲۶۸ق/ ۵ دی ۱۳۳۰ش؛ همان، ش ۶۷، ۲۳ اردیبهشت ۱۳۳۱ش. ۴۱. اورسل، سفرنامه قفقاز و ایران، ص ۲۵۵.
۴۲. روزنامه ایران، ش ۸۸، ۱۴ صفر ۱۲۸۹ق/ ۴ اردیبهشت ۱۲۵۱ش.
43. S. Falahat, "Excavating Urban Imaginaries in Tehran", p. 238.
۴۴. کاربرد دیگری که نقشی تفرجگاهی به این خیابان می‌داد، قهوه‌خانه بود. قهوه‌خانه‌ها از اماکن تفریح و وقت‌گذرانی مردم بودند که پیش از آفتاب گشوده می‌شدند و پس از دکانین دیگر بسته می‌شدند (جعفر شهری‌باف، تاریخ اجتماعی تهران در قرن سیزدهم، ج ۱، ص ۳۹۸). دو قهوه‌خانه در خیابان ناصریه قرار داشتند. یک قهوه‌خانه به نام «باغچه علی‌جان» در انتهای یکی از کوچه‌های ضلع شرقی خیابان که معروف بوده و باغچه‌ای داشته است و دیگری قهوه‌خانه «پنج‌باشی» در زیر شمس‌العماره (نقیسی، همان، ص ۶۴۰ و ۶۴۱).
۴۵. روزنامه ایران، ش ۳۱۸، ۹ ربیع‌الثانی ۱۲۹۴ق/ ۳ اردیبهشت ۱۲۵۶ش.
۴۶. زهرا اهری، «شهر، جشن، خاطره: تأملی در نسبت فضاها و جشن‌های شهری در دوران صفویان و قاجاریان»، ص ۱۱.
۴۷. هنریش بروگش، در سرزمین آفتاب، ج ۲، ص ۵۴۹.
۴۸. روزنامه ایران، همان.

University Press, 2018. (In Persian)

Hedayat, Mehdigholi. *Memories and dangers: Baggage from the History of the Six Kings and a Corner of my Life*. Tehran: Zovvar publication, 1965. (In Persian)

Iran newspaper. No. 158, 3 Rabi' al-'Awwal 1290 AH/May 1, 1873. (In Persian)

_____. No. 306, 18 Dū al-Ḥijjah 1293 AH/January 4, 1877. (In Persian)

_____. No. 318, 9 Rabi' ath-Thānī 1294 AH/ April 23, 1877. (In Persian)

_____. No. 479,30 Rabi' al-'Awwal 1299 AH/ February 19, 1882. (In Persian)

_____. No. 500, 8 Dū al-Ḥijjah 1299 AH/ October 21, 1882. (In Persian)

_____. No. 613, 14 Šafar 1304 AH/November 12, 1886. (In Persian)

_____. No. 638, 6 Muḥarram 1305 AH/September 24, 1887. (In Persian)

_____. No. 681, 1 Sha'bān 1306/April 2, 1889. (In Persian)

_____. No. 698, 27 Šafar 1307 AH/October 23, 1889. (In Persian)

_____. No. 741, 19 Sha'bān 1308 AH/March 30, 1891. (In Persian)

_____. No. 769, 28 Sha'bān 1309/March 28, 1892. (In Persian)

_____. No. 812, 3 Jumādā al-'Ūlā 1311 AH/ November 12, 1893. (In Persian)

_____. No. 62, 20 Shawwāl 1288 AH/January 2, 1872. (In Persian)

_____. No. 88, 14 Šafar 1289 AH/ April 23, 1872. (In Persian)

Javaherkalam, Abd-ol-Aziz. *History of Tehran*. Tehran: Manoochehri publication, 1978. (In Persian)

Katouzian, Homa (Mohammad Ali Homayoon). *State and Society in Iran: The Eclipse of the Qajar and the Emergence of the Pahlavis*. Persian translation by Hasan Afshar. Tehran: Markaz publication, 2000. (In Persian)

Khademzadeh, Mohammad Hassan and Yasaman Gholami. "The influence of the transformations of the squares around the citadel on each other in the Qajar capital: Mashakh, Citadel, Artillery, Sabze Maidan". In *Athar (The Journal of Research Institute of Cultural Heritage & Tourism (RICHT))*, Issue 1 (Spring 2022), pp. 148-173. (In Persian)

Lambton, Ann K. S. (Lambton, Ann Katherine Swynford). *Iran in the Qajar era: translation and discourse on Iranian studies (Persian translation of Qajar Persia: Eleven Studies. Lambton, Ann K. S.)*. Translated by Simin Fasihi. Mashhad: Javdan Kherad publication, 1996. (In Persian)

Lorzadeh, Hossein. "Long series of bricks and clay". In *Art*

Quarterly, No. 9 (1985), pp. 76-93. (In Persian)

Marashi, Afshin. *Nationalizing Iran: Culture, Power, and the State, 1870-1940*. University of Washington Press, 2008.

Marefat, Mina. *Building to Power: Architecture of Tehran 1921-1941*. Doctoral dissertation, MIT., 1988.

Mo'ayyer-ol-Mamalek, Doost Ali Khan. *Notes from the private life of Naseraddinshah-e Qajar (Naser al-Din Shah)*. Tehran: Tarikh-e Iran publication, 1982. (In Persian)

Mokhtari Taleghani, Eskandar. *Architecture of state support*. Tehran: Daftare Pazhooheshhaye Farhangi (Cultural Research Bureau (in Iran), 2018. (In Persian)

Morier, James Justinian. *A Journey Through Persia, Armenia, and Asia Minor, to Constantinople, in the Years 1808 and 1809*. M. Carey, 1816.

Nafisi, Saeed. *Narrated by Saeed Nafisi: political, literary, youth memoirs*. By the efforts of Alireza Etisam. Tehran: Markaz publication, 2005. (In Persian)

Najmi, Naser. *Teheran During Naseri Era*. Tehran: Attar publication, 1985. (In Persian)

Naseraddinshah-e Qajar (Naser al-Din Shah). *Diary Newspaper of Naseraddinshah's third trip to Ferangistan (Europe)*. By the efforts of Mohammad Esmail Rezvani and Fateme Ghaziha. Tehran: Publications of National Records Organization, 1995. (In Persian)

Noori Sola, Mahsa. *social history of public spaces in the Qajar period; Case example: Tehran Artillery Square*. Master's thesis, Tehran University of Fine Arts, 2018. (In Persian, Unpublished)

Orsolle, Ernest. *Le Caucase et la Perse*. E. Plon, Nourrit et cie, 1885.

Pazooki, Naser. *Dar al-Funun school*. Tehran: Daftare Pazhooheshhaye Farhangi (Cultural Research Bureau (in Iran), 2016. (In Persian)

Shahribaf, Jafar. *Social history of Tehran in the 13th century*. Tehran: publication of Rasa Cultural Services, 1999. (In Persian)

Sharaf Newspaper, No. 68, 1306 AH/1888. (In Persian)

Shirazian, Reza. *Atlas of old Tehran*. Tehran: Dastan publication, 2015. (In Persian)

Tavakkoli Toroghi, Mohammad. *Native modernity and rethinking history*. Toronto: Irannameh book publication, 2016. (In Persian)

Tavernier, Jean-Baptiste. *Tavernier's travelogue*. Persian translation by Hamid Arbab Shirani. Tehran: Niloofar publication, 2004. (In Persian)

URL1: <http://www.negarestandoc.ir/documentdetail.aspx?id=101407>

URL2: <http://www.negarestandoc.ir/documentdetail.aspx?id=100370>

URL3: <https://www.loc.gov/item/2009582796/>

URL4: <http://www.negarestandoc.ir/documentdetail.aspx?id=100182>

URL5: <http://www.negarestandoc.ir/documentdetail.aspx?id=106481>

Ursell, Ernest. *Travelogue of Caucasus and Iran*. Tehran: (Institute for Humanities and Cultural Studies(IHCS)), 2003. (In Persian)

Vaqaye-e Ettefaqiyeh Newspaper, No. 36, 13 Dū al-Hijjah 1267 AH/ October 9, 1851. (In Persian)

_____. No. 38, 27 Dū al-Hijjah 1267 AH / October 23, 1851. (In Persian)

_____. No. 47, 2 Rabī' al-'Awwal 1268 AH/ December 26, 1851. (In Persian)

_____. No. 63, 14 Rabī' al-'Awwal 1268 AH/January 7, 1852. (In Persian)

_____. No. 67, 23 Rajab 1268 AH/ May 13, 1852. (In Persian)

_____. No. 69, 7 Sha'bān 1268 AH/ May 27, 1852. (In Persian)

Persian)

_____. No. 84, 24 Dū al-Qa'dah 1268 AH/ September 9, 1852. (In Persian)

_____. No. 88, 22 Dū al-Hijjah 1268 AH/ October 7, 1852. (In Persian)

_____. No. 216, 3 Rajab 1271 AH/ March 22, 1855. (In Persian)

Zakerzadeh, Amirhossein. *History of Tehran; A selection of the customs of the people of Tehran*. Tehran: Qalam publication, 1994. (In Persian)

Zoka, Yahya. *History of buildings of Tehran Royal Citadel and Golestan Palace Guide*. Tehran: Publication of Anjoman Asar-e Meli (The Society for the National Heritage of Iran), 1970. (In Persian)

Zoka, Yahya and Mohammad Hasan Semsar and Ali Khadem. *Tehran in the Picture, vol.2*. Tehran: Soroush publication, 1997. (In Persian)

۴۹. «در وقت ناهار فرمودند فراش باشی و کشیکچی باشی را اطلاع بدهند پیاده دم در شمس‌العماره حاضر باشند. معلوم شد می‌خواهند عبادت ضیاءالسلطنه دختر خودشان که زن امام جمعه است، بروند. من فی‌الوقت بر خاستم رفتم تا دم مسجد شاه راه را درست کردم» (اعتمادالسلطنه، روزنامه خاطرات اعتمادالسلطنه، ص ۴۷۵). «ناصرالدین شاه] چهار ساعت به غروب مانده به میدان توپخانه رفته ... در ساعت سه به غروب مانده... از سمت خیابان شمس‌العماره تشریف آوردند» (قهرمان میرزا عین‌السلطنه، روزنامه خاطرات عین‌السلطنه، ج ۱، ص ۲۴۷).

۵۰. اعتمادالسلطنه، همان، ص ۳۳۴ و ۴۷۱ و ۴۹۵.

۵۱. «دیشب... شاه با نایب‌السلطنه و امین‌السلطان و معدودی از خواص از دم عمارت سلطنتی بیرون آمده پیاده تفریح‌کنان از خیابان ناصریه گذشته... وارد خانه طلوزان شده بودند... همین‌طور پیاده باز مراجعت کردند. این اولین دفعه است که در سلطنت قاجار این‌طور حرکت شده...» (همان، ص ۵۹۰).